

Szabó Miklós:

Monopólium és verseny: a kezdetek

- POLITIKAI GAZDASÁGTANI ELEMZÉS -

BEVEZETÉS

"A szerzőnek mindenekelőtt témaválasztását kell indokolnia" - kezdi egyik művét Hermann István. Ez a mi esetünkben sem megkerülhető, bár a válasz igen egyszerű, ha egy kicsit is nyitott szemmel járunk a világban. Most, a század végén a tőkék, az anyagi források óriási mértékű koncentrációja zajlik, és a globalizáció éppen azt mutatja, hogy ezek a folyamatok már túlfeszítették a nemzeti illetve regionális határokat. Vissi Ferenc stratégiai szövetségek és globális oligopóliumok létrejöttéről írt egy nemrégiben megjelent tanulmányában (*Vissi [1995]*). Ezek az új formációk igen sok bizonytalanságra adnak okot nemzetközi jellegük, illetve maga a globalizáció ténye miatt. Kezelésük ugyanis meghaladja a hagyományos antitröszt típusú politika kereteit, hiszen azok még államhatárokon belüli problémák kezelésére alakultak ki. Bár történtek elmozdulások, a versenypolitika egyelőre nem terjed túl az integrációs szinteken. További gondot jelent az a veszély, hogy a világméretű oligopóliumok esetleg összefognak, és így egy "óriásmonopólium" alakulhat ki, mely elvileg komoly károkat okozhat a fogyasztóknak. Az általánosan elfogadott doktrína a "verseny szentségének elve", melynek értelmében senki sem kerülhet olyan helyzetbe, hogy dominanciájával veszélyeztesse a demokráciát. Mindenesetre a versenypolitika előtt tornyosuló feladatok igencsak összetettekké váltak.

"[...] ezért szükség lesz arra, hogy a témában érdekelték kialakítsák azokat az alapvetően nemzetközi szintű koordinációs fórumokat, amelyek a kölcsönös kötelezettségvállalások megismerésének és a kölcsönös transzparencia megvalósításának keretei lehetnek."¹

---

¹ *Vissi [1995]* 1065. old.

A téma tehát - enyhén szólva - időszerűnek tűnik. Ez az írás azonban nem a legújabb fejleményekre kíván koncentrálni, sokkal inkább elmélettörténeti igényű. A marxi elmélet általam fontosnak tartott részeinek elemzését az 1870-es évektől az 1920-es évekig terjedő időszak bemutatása követi, néhány fontosnak tartott gondolkodó ide vonatkozó írásának bemutatásával, illetve a különböző (sok esetben implicit) viták középpontba helyezésével. Szándékosan nem a "közgazdász" kifejezést használom, ugyanis módszertani kiindulópontom az, hogy a monopólium *versus* verseny problémakör nem, vagy csak igen korlátozott mértékben vizsgálható a tiszta értelemben vett (ha úgy tetszik pozitív) közgazdaságtanon, de akár más szaktudományos logikán belül is. A dolgozat az egyes korszakok társadalmi összefüggésrendszeréből kiindulva próbál vonatkoztatási pontokat keresni az adott kérdéskörrel kapcsolatban. Ezért szerepelnek majd közgazdászok, illetve filozófusok egyaránt, de kísérletet teszek egyes politikusok gyakorlatában is megmutatni az elméletben megfogalmazott elveket. Talán a leginkább a manapság nem túl jól hangzó *politikai gazdaságtani* megközelítésként jellemezhetnénk ezt az alapállást.

További célom annak bebizonyítása, hogy a "nyugati" irodalomban megtalálhatóak olyan elemek, melyek arra utalnak, hogy egyfajta állandó vita folyik a baloldali (marxista) hagyománnyal, illetve elmélettel. Sőt, voltaképpen azt állíthatjuk, hogy a *nyugati gyakorlat* fokozatosan magáévá tette, és beépítette rendszerébe a *keleti elméletet* - természetesen nem szó szerinti formában. Egy későbbi elemzés esetleg bebizonyíthatja, hogy a *keleti gyakorlat* mennyiben feleltethető meg a *nyugati elméletnek* - ezt azonban itt nem vizsgálom. Ezért állítottam egymás mellé a baloldali elméleten belüli változásokat illetve a közvetlen nyugati gazdaságpolitikai, üzleti gyakorlatot (és természetesen az ezzel szervesen összefüggő elméleti mozgást).

Az írás lényegében két részből áll. A kiindulópont Marx, de ez nem csupán időrendi elsőbbséget jelent, hanem "módszertanit" is, abban az értelemben, hogy ő volt az, aki a "modern monopólium" fogalmának bevezetésével felhívta a figyelmet arra, hogy a monopólium és a verseny nem csupán egymást kizáró fogalmakként értelmezhetőek, hanem a valóságban létezik az egységük (szintézisük) is. Ebben a részben bemutatásra kerül a tőke koncentrációjának, illetve centralizációjának

problémája is. A második rész a századvég monopolizációs tendenciáit tárgyalja, illetve a XX. század elején adott elméleti válaszokat mutatja be és veti össze (Clark és Lenin). Külön kiemelésre kerül mindezeknek az elméleti konstrukcióknak az amerikai gazdaságon, illetve vállalati rendszeren belüli megvalósítása (Taylor és Ford), majd Antonio Gramsci ide vonatkozó nézeteinek ismertetésével zárul a fejezet, akinek a "szerves értelmiségire" vonatkozó elképzelése világossá tette, hogy csak egy, (a politika szintjén megfogalmazható) magasabb szintézis oldhatja fel a gazdasági alrendszeren belül jelentkező ellentmondásokat.

A KIINDULÓPONT: A MARXI ELMÉLET

Karl Marx 1847-ben írta meg *A filozófia nyomorúsága* című művét, amely válaszként született Proudhonnak *A nyomor filozófiája*² címet viselő írására. Proudhon kísérletet tett a közgazdaságtan és a filozófia szintetizálására, amely az angol és a német fejlődés összhangba hozását jelentette³. Marx azonban lesújtó véleménnyel nyilatkozik erről a "szintézisről" (amit mi sem mutat jobban, minthogy metafizikának nyilvánítja Proudhon filozófiáját):

"A szintézis akar lenni, pedig ő csak összetett tévedés."⁴

Két fontos gondolatot érdemes kiemelni Marx írásából. Az egyik a *természetes* és *mesterséges* folyamatok megkülönböztetése, a másik pedig a "*modern monopólium*" fogalmának bevezetése. A későbbiek szempontjából különösen fontos a természetes-mesterséges intézmények közötti különbségek hangsúlyozása. Marx a polgári közgazdászokat bírálja, akik a hűbéri intézményeket egyértelműen mesterségesnek

² A mű teljes címe: *M. Proudhon: A gazdasági ellentmondások rendszere, avagy a nyomorúság filozófiája*. Párizs, 1846.

³ Márcsak azért is érdemes ezzel a Proudhon-írással foglalkozni, mert - ha korlátolt formában is - de rengeteg, később a mikroökonómiában megjelenő, és komoly matematikai apparátussal vizsgált problémát vet fel a szerző, sok esetben a mikroökonómusoknál világosabban rámutatva a probléma lényegére. Ahogy a görög filozófia jó néhány tétele korábban egyes mítoszokban megtalálható, úgy Proudhon műve is egyfajta "korlátolt" (azaz képletek és görbék nélküli) mikroökonómiának tekinthető.

⁴ Marx [1978] 156. old.

tekintik, a kapitalizmus intézményeit ugyanakkor természetesnek veszik. Természetesnek abban az értelemben, hogy olyan viszonyok kifejezői, melyek mindenfajta történelmi viszonytól (más szóval az időtől) függetlenek.

"Ezek a viszonyok maguk tehát az idők befolyásától független természeti törvények. Örök törvények, amelyeknek mindig uralkodniuk kell a társadalmon."⁵

Vagyis hirtelen elfelejtik, hogy a kapitalizmus intézményei is egy történelmi folyamat eredményei. Marx terminológiáját használva: a termelési mód - vagyis mindazon viszonyok összessége, melyek között a termelőerők fejlődnek - nem valamiféle örök törvények szerint fejlődik, hanem sokkal inkább a termelőerők (és az emberek) mindenkori fejlettségének felel meg. Amint változás áll be a termelőerőkben, úgy átalakulnak a termelési viszonyok is, és mivel a legfontosabb, hogy a már megszerzett gazdagság ne vesszen kárba, ezért az addigi kereteket (termelési viszonyokat) módosítani kell.

"Ettől a pillanattól kezdve a forradalmi osztály konzervatívvá válik."⁶

A mesterséges intézmények hirtelen természetessé válnak. Amit hangsúlyozni kívánok, az az a tény, hogy egy adott korszakban mi természetes és mi nem, az az adott korszak struktúrájából (hatalomgyakorlási mechanizmusából) következik, és nem a természeti törvényekből.

Az elemzés szempontjából Marx másik fontos hozzájárulása a modern monopólium fogalmának bevezetése. A modern monopólium szintetikus fogalom, amennyiben a konkurencia (verseny) és a hűbéri monopólium egysége.

"Tézis: a hűbéri monopólium, amely megelőzte a konkurenciát.

Antitézis: A konkurencia.

---

⁵ Uo. 148. old.

⁶ Uo. 150. old.

Szintézis: A modern monopólium, amely a hűbéri monopólium tagadása, amennyiben feltételezi a konkurrencia uralmát, és a konkurrencia tagadása, amennyiben monopólium."⁷

Statikus értelemben persze a verseny és a monopólium egymást kölcsönösen kizáró fogalmak. A valóságban azonban nemcsak ellentétüket, hanem szintézisüket is megtaláljuk, amely "nem formula, hanem mozgás".

"A monopólium létrehozza a konkurenciát, a konkurrencia létrehozza a monopóliumot. A monopolisták konkurrálnak egymással, a konkurrensékből monopolisták lesznek. Ha a monopolisták az egymás közötti konkurenciát részleges társulásokkal korlátozzák, akkor növekszik a konkurrencia a munkások között, és minél inkább nő a proletárok tömege egy nemzet monopolistáival szemben, annál féktelenebbé válik a konkurrencia a különböző nemzetek monopolistái között. A szintézis olyan, hogy a monopólium csak a konkurrenciaharcban való állandó részvétellel tudja magát fenntartani."⁸

A modern monopólium tehát dinamikus fogalom. Egy részpiacon lehetséges stabil állapot (a mikroökonómia éppen ezt a folyamatot írja le), de ezzel még nincs megoldva makroszinten a probléma. A monopólium magában hordozza a továbblépés igényét - az újabb részpiacon a többi monopolistával versenyeznie kell. Ezzel elértünk a *koncentráció - centralizáció* problémájához, amelyet Marx húsz évvel később, *A tőke* című művében fejt ki részletesen.

A tőkés felhalmozás általános törvénye címet viselő fejezet foglalkozik a fenti kérdéskörrel. Kiindulópontja az eredeti felhalmozás.

"[...] a munka társadalmi termelő erejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni. [...] az árutermelés alapzatán [...] ez a feltétel csak az egyéni tőkék növekedése révén válik valósággá,

---

⁷ Uo. 193. old.

⁸ Uo. 194. old.

vagyis abban a mértékben, amelyben a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkések magántulajdonává változtatják."⁹

A termelési mód azonban "visszahat", és felgyorsítja a tőkefelhalmozás folyamatát. A felhalmozás így bizonyos fajta koncentrációval jár együtt, melynek két elemét emelhetjük ki:

1. A koncentrációt korlátozza a gazdasági növekedés;
2. Egy adott iparágon belül a tőkések versenyeznek egymással (ugyanis a tőkefelhalmozással egyidejűleg nő a tőkések száma is).

A felhalmozás tehát koncentráció és konkurencia (más szavakkal monopólium és verseny) egysége. A konkurencia azonban monopóliumba csap át (ahogy azt már fent kifejtettük), és egy ellentétes folyamat indul be, melyet Marx centralizációnak nevez:

"Ez már kialakult tőkék koncentrációja, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés által való kisajátítása, sok kisebb tőkének kevés számú nagyobb tőkévé való átváltoztatása."¹⁰

A játékelmélet egyszerű fogalmaival: a pozitív összegű játékból zéró összegű játék lesz.

"A tőke itt egy kézben nagy tömeggé dagad, mert amott sok kézben elvész. Ez a tulajdonképpeni centralizáció, eltérően a felhalmozástól és a koncentrációtól."¹¹

Összefoglalva: a verseny fő elve a költségek csökkentése, amely a termeléstől illetve ezen keresztül a termelés méreteitől függ. A nagyobb üzemek fokozatosan kiszorítják a kisebbeket, melyek kénytelenek egy másik iparágba vándorolni.

A centralizációnak ugyanakkor egy másik elemét is kiemeli Marx: ez pedig a hitel. A tőkés felhalmozás fejlődésével kialakul a verseny és a hitelrendszer is, melyek a centralizáció két legfontosabb ösztönzői. Marx számára a két folyamat között nincs

---

⁹ Marx [1967] 584. old.

¹⁰ Uo. 585. old.

¹¹ Uo. 586. old.

döntő különbség, azon kívül, hogy a centralizáció lényegében felgyorsítja a folyamatokat. A lényeg a gazdasági hatás, mely mindkét esetben ugyanaz: előrehaladás a termelés társadalmasodásában (ld. később Leninnél).

"Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejlesztésének, azaz annak, hogy elszigetelt és szokásszerűen üzött termelési folyamatokat mindinkább társadalmilag kombinált és tudományosan elrendezett termelési folyamatokká változtassanak át."¹²

Marx elemzése egy újabb elemmel egészíthető ki: koncentráció és centralizáció ugyanannak a folyamatnak, a monopolizációnak két oldalát jelentik, melyek azonban nem egyenrangúak abban az értelemben, hogy a centralizáció már - a hiteleken keresztül - az állam által befolyásolt folyamat. Nem csupán arról van szó tehát, hogy a tőkék szűkössé válásával a koncentráció centralizációba csap át. A centralizáció az egyes tőkéket összefogó folyamat, és ennyiben a tőkések "feletti" szintet jelenti.

A SZÁZADVÉG ÉS A SZÁZADELŐ PROBLÉMÁI

A "klasszikus" kapitalizmus korszakát (az 1848-as forradalmak utáni negyedszázadot) az 1873-as válság zárta le. Ekkorra kezdtek kialakulni a szabad versenyből kiemelkedett első monopóliumok. A feltételek valószínűleg már korábban megvoltak. A késést Stigler a modern részvénytársaságok és a modern tőkepiac lassú fejlődésével magyarázta (Stigler [1989]). Ebben az időszakban kezdett a New York-i tőzsde az értékpapírok hatékony piacává fejlődni. Valószínűnek tűnik, hogy a monopóliumok kialakulásához bizonyos intézményes változások is nagyban hozzájárultak.¹³

A folyamat legdinamikusabban az Egyesült Államokban ment végbe. A fő vállalatalapítási forma a részvénytársaság volt, amely egyrészt feltételezte a szakszerű irányítást, másrészt korlátlanul bővíthető volt, így alkalmassá vált a legkorszerűbb

---

¹² Uo. 587. old.

technológiák alkalmazására. Az első trösztök a vegyiparban alakultak ki (pl. Rockefeller Standard Oil-ja), majd ezt követték a gép- és villamosiparon belüli szerveződések. Európában inkább a kartell (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia), Japánban a szindikátus vált tipikus formává, melyek kevésbé fejlett változatai a monopóliumnak. Az állam közvetlenül is hozzájárult a monopolizációs folyamathoz, mégpedig a védővámokon keresztül. H. O. Havemeyer, az amerikai cukortröszt elnöke nyilatkozott úgy, hogy "a vámtarifa valamennyi tröszt szülőanyja." Az 1873-as válság után feléledő neoprotekciónizmus felgyorsította a gazdaságon belüli koncentráció folyamatát és hozzájárult a Lenin által "imperializmusnak" nevezett korszakra való áttéréshez. Németországban a vámvédelmi szabályok mellett megemlíthetők még az exportszubszenciák is, melyek megerősítették az állami tulajdonban levő vasutak és hajózási társaságok monopolhelyzetét.

1. A vállalati struktúra átalakulása

A kapitalizmus minden állapotában voltak (és vannak) kis-, közép- és nagyvállalatok, és a kisebb vállalatok száma mindig meghaladta a nagyobbakét. A "*reprezentatív vállalat*" azonban folyamatosan átalakult az idők folyamán.¹⁴

Bár már korábban is léteztek nagyobb társaságok a nemzetközi kereskedelemben (Kelet-Indiai Társaság, The Hudson Bay Co., stb.) ezek inkább a dinoszauruszokhoz hasonlítottak (azaz "nagy tömeggel és kis aggyal rendelkeztek"). A nagyvállalat elődjét sokkal inkább a manufaktúrákban kell keresnünk, melyek felismerték a munkamegosztásból származó előnyöket. A munkamegosztás szervezésének két legjellegzetesebb módja a *piac* és a *gyár* lett. A gyáron belül (mikroszinten) a tudatos tervezés valósult meg, és az egyén egy adott hierarchiába kapcsolódott be, míg a piacon (makroszinten) egy decentralizált, kompetitív folyamat volt jellemző. A prekapitalista rendszerben a struktúra éppen fordított volt: a munkamegosztás

---

¹³ Lásd Monopóliumok és oligopóliumok létrehozását célzó fúziók. in: *Stigler* [1989] 178-193. old.

¹⁴ *Stephen Hymer* öt ilyen állapotot említ meg: műhely (*workshop*) - gyár (*factory*) - nemzeti vállalat (*national corporation*) - multidivizionális vállalat (*multidivisional corporation*) - multinacionális vállalat (*multinational corporation*).

hierarchikus rendszerű volt makroszinten, a termelési egységek szintjén azonban nemigen beszélhettünk tudatosságról. A tőkés rendszerben tehát minden megfordult, a piac vált a termelő tevékenység fő szervezőjévé. Az állam persze nem "tűnt el" a rendszerből, csupán a piac "felett" maradt - mintegy az intézményes rend biztosítékaként.

Az Egyesült Államokban az 1870-es években még a "marshalli" vállalat volt a tipikus forma, a század végére azonban át kellett, hogy adja a helyét a nemzeti vállalatnak, melynek az egyik legfontosabb ismertetőjegye az új adminisztratív struktúra volt. Egy "adminisztratív piramis" vette át a családi vállalkozás szerepét, amelyben még mindenki átlátott mindent. *Alfred Chandler* hangsúlyozza, hogy ebből a szempontból a vasút modellként is szolgált, miközben egyfajta "húzóágazat" szerepét is betöltötte. Az új adminisztratív struktúrában egy központ (*head office*), illetve több kisebb helyi iroda (*field office*) szerepelt, melyek segítségével földrajzilag egymástól távol eső területeket is be lehetett vonni az irányításba. Ezzel megvalósult a menedzsmenten belüli vertikális munkamegosztás. A feladatokat azonban tovább bontották egy adott szinten belül is (horizontális munkamegosztás), mégpedig különböző részlegek (*departments*) létrehozásával - pénzügyi, kereskedelmi, szállítási, műszaki részleg stb. Különösen fontosnak tartom kiemelni a *Head Office* megjelenését, amely a szervezet tudatosodását fejezte ki.

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az 1910-es évekre megoldódott a tömegtermelés problémája, a termelők pedig kényszerpályára kerültek. A termelési javak előállítói minél kevésbé munkaigényes gépeket kellett, hogy piacra vigyenek, a fogyasztói javak termelőinek pedig újabb és újabb termékekkel kellett előrukkolniuk (ez a jelenség az ún. Engel-törvényként ismert az irodalomban, és azt mondja ki, hogy a jövedelem növekedésével a fogyasztó hajlamosabb áttérni új termékek fogyasztására). Nem véletlen, hogy ekkoriban jelenik meg a marketing illetve a termékfejlesztés¹⁵.

2. Politikai lépések

Az Egyesült Államokban a XX. század elején elindul egy monopólium-ellenes mozgalom, miután a társadalmon belül viszonylag széles konszenzus alakult ki arról, hogy az átlagemberek érdekében elengedhetetlenek bizonyos reformok. A trösztellenes törvények tulajdonképpen ennek a folyamatnak az első lépései. Az első trösztellenes törvény Grover Cleveland nevéhez fűződik, melyet 1887-ben fogadtak el. Ezt követte 1890-ben a *Sherman Act*, amely törvényellenesnek nyilvánított minden olyan egyesülést, amely a kereskedelem korlátozását veszélyeztetheti. A Sherman-féle törvény azonban nem bizonyult igazán hatásosnak a trösztök illetve monopóliumok elleni harcban. Közvetlenebb beavatkozásra volt szükség, és a döntő lépést *Theodore Roosevelt* elnök tette meg 1904-ben a Northern Securities holdingegyezmény megtámadásával. Maga Roosevelt elnök nyilatkozott úgy, hogy ezek a törvények "annyira hatásosak, mint az üstökösök ellen kibocsátott pápai bullák".¹⁶ A holdingot *J. P. Morgan* hozta létre a vasúttársaságok közötti versengésből származó veszteségek csökkentésére. A lépést közgazdaságilag tehát semmi sem indokolta. Más kérdés, hogy 1906-ban elfogadták a Hepburn-féle törvényt, amely szentesítette a vasutak központi szabályozását.

Az 1912-es elnökválasztást - többek között a Republikánus Párton belüli megosztottságnak köszönhetően - *Woodrow Wilson* nyerte. Kormányzása alatt vámreformot vezettek be, 1914-ben elfogadták a *Clayton Act*-et, amely tovább szűkítette a trösztök mozgásterét. Elnökségének végén az USA külpolitikailag is egészen más szerepet töltött be, mint néhány évtizeddel azelőtt. Az "amerikai imperializmus" ugyanakkor nem területi jellegű, hanem sokkal inkább kereskedelmi: a legfontosabb szerep a gazdasági diplomáciáé.¹⁷

---

¹⁵ Míg Marx korában a verseny elsősorban az olcsóbb árukért folyt (lényegében árversenyről beszélhetünk), addig a század végén már elkezdődik a minőségi jellemzőkben folyó verseny. Platón fogalmaival: a "jó munka" előtérbe kerülése a "sok munkával" szemben.

¹⁶ *Ripp* [1989] 157. old.

3. Elméleti válaszok (Clark és Lenin)

A marxi elmélet egyik tétele szerint minden politikai rendszer egy gazdasági logika megfelelője. Ez ebben az esetben is igazolható: ami Theodore Roosevelt illetve Wilson (a "progresszív éra") a politikában, az J. B. Clark a közgazdaságtanban¹⁸. Ide vonatkozó nézeteit azonban V. I. Lenin munkásságával párhuzamosan mutatom be.

J.B.Clark amerikai közgazdász, központi problémája a jövedelemelosztás kérdése volt. Nevéhez fűződik a határelemzés mint technika alkalmazása a fenti problematikára. 1904-ben előadásorozatot tartott a Columbia Egyetemen *A monopóliumok problémája* címmel, ahol azt a kérdéskört vizsgálta, hogy mit lehet kezdeni ezekkel az óriás méretű vállalatokkal¹⁹. Leninhez hasonlóan - akinek életművétől, illetve főbb műveinek ismertetésétől itt eltekintenek - felismerte, hogy a monopóliumok problematikájának megoldása nem azok lerombolásában, hanem ellenőrzésükben keresendő. A monopóliumok jók, mert előrehaladást jelentenek a termelőeszközök fejlődésében, abban a folyamatban, amelyben a fizikai munkát fokozatosan gépek váltják ki, stb. Ugyanakkor rosszak, mivel a törvényes profiton felül extraprofitra tesznek szert, eltorzítják a politikai életet, tovább rontják a társadalom erkölcsi állapotát, és ami a legfontosabb: veszélyeztetik a *demokráciát*.

"Megmenthetjük-e demokráciánkat új formában? [...] Ez attól a kérdéstől függ, hogy mi egységes nemzetként szabályozhatjuk-e, irányíthatjuk-e azokat a gigantikus erőket, amelyek mozgásba lendültek."²⁰

¹⁷ Van, aki "dollárimperializmusnak" nevezi ezt a folyamatot.

¹⁸ A század utolsó negyedére a közgazdasági elméleten belül is végbemegy egy paradigmaváltás, a klasszikus közgazdászok (A. Smith, D. Ricardo, J. S. Mill, K. Marx) helyét a neoklasszikus közgazdaságtan veszi át. Máshol marginalista forradalomnak nevezik ezt a váltást, melyet olyan nevek reprezentálnak, mint L. Walras, S. Jevons illetve C. Menger. A határelemzési technikát alkalmazták az átlagokkal szemben, a fő értékképzőnek a hasznosságot tekintették, ellentétben az addigi munkaértékelmélettel, továbbá a hangsúly átkerült a termelési oldalról a fogyasztás oldalára. Később ezt P. A. Samuelson úgy fogalmazza meg, hogy "a fogyasztó a király". Bár kétségtelenül hiányossá teszi elemzésünket, de eltekintünk a mikroökonómia álláspontjának részletes kifejtésétől (Alfred Marshall ide vonatkozó írásai különösen nagy jelentőségűek), illetve úgy gondoljuk, hogy a lényegi összefüggéseket Clark nagyszerűen összefoglalja.

¹⁹ Az előadásorozatot könyv alakban is megjelent: *J. B. Clark: The problem of monopoly. A study of a grave danger and of the natural mode of averting it.* New York, Macmillan. 1904.

Clark megoldása tehát a demokrácia eszményének a középpontba állítása volt²¹. Itt azonban nem a demokrácia "valóságáról" van szó a hagyományos többségi demokrácia értelmében, sokkal inkább arról, hogy a demokrácia tudatának kell irányítania a tulajdonosokat. Egy újfajta irányítási mechanizmus körvonalazása folyik, amely egyben az addigi, "hagyományos" profitmaximalizáló logika végét is jelenti:

"A fizikai erő gazdasági alkalmazásából a kisipar és a demokrácia régi formájának a vége következik."²²

A tudat alakítását nem a fenti "kapitalista" logika végzi el, hanem a politikai intézményrendszer. Clark is említi az ellenőrzést mint a monopóliumok elleni harc egyik legfontosabb eszközét.

Leninnél ez talán még hangsúlyosabban merül fel *A szovjethatalom soron levő feladatai* című művében, a nyilvántartás és ellenőrzés kérdéseként²³. Ez a műve 1918-ban született, de a monopóliumokkal már az 1916-os *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című írásában is foglalkozik. Lényegében véve Clarkhoz hasonlóan viszonyul a monopóliumokhoz: a monopóliumok a fejlődés hordozói, mert előrelépést jelentenek a termelés társadalmosodásában. A termelés társadalmi, ugyanakkor az elsajátítás magántőkés formájú. Ahogy később írja:

"A társadalmi termelési eszközök továbbra is kisszámú személy magántulajdonát alkotják. A formálisan elismert szabad verseny általános keretei megmaradnak, s a maroknyi monopoltőkésnek a lakosság többi részére nehezedő nyomása százszorta súlyosabbá, érezhetőbbé, elviselhetetlenebbé válik."²⁴

Számára a megoldás kézenfekvő: a burzsoáziát leváltani, és a munkásosztályt hatalomra juttatni. Érdekeség, hogy míg Lenin a *világforradalmat* hangsúlyozta, addig

---

²⁰ J. B. Clark: A társaságok növekedése. in: Gazdaság és üzlet II. 92. old.

²¹ Alfred Marshall hasonló megoldást képzelt el: ő a nyilvánosság mint szabályozási eszköz szerepét hangsúlyozta. A Federal Trade Commissiont pedig olyan gazdaságpolitikai kutatószervezetnek tekintette, amely képes különbséget tenni hasznos és káros tevékenységek között.

²² Uo. 92. old.

²³ A nyilvántartás és ellenőrzés problematikája a mikroökonómiában is megjelenik, mégpedig a közismert *tökéletes informáltság* fogalmában.

Amerikában ugyanennek a problémának a megoldása a *világpénz*, a *világkormány* fogalmának a megjelenése. A Lenin által hangsúlyozott szovjethatalom progresszívebb elképzelés a clarki demokraciánál, mert itt konkrétan meg van jelenítve a cél (a munkásosztály felemelése), míg Clarknál ez sokkal homályosabb. A szabályozás kérdését ugyanakkor Clark oldja meg jobban, mivel elválasztja egymástól a monopóliumot és az államhatalmat (ha úgy tetszik a tőke és az állam szintjét), míg Leninnél ez a kettő lényegében összemosódik. Mint azt fent már említettük, Clark egy újfajta irányítási mechanizmust próbált felvázolni. A gyakorlatban ezt egyrészt a wilsoni elvekben érhetjük tetten, másrészt F. W. Taylor és H. Ford vállalat-koncepciójában.

4. "Demokrácia" a vállalaton belül (Taylor és Ford)

F.W.Taylor volt az, aki leírta annak a folyamatnak az elméletét, hogyan kell az olcsó bérű, alacsonyan képzett munkásokból a maximális teljesítményt kihozni. Módszerei közül ki szokás emelni a munkafolyamat elemzését és részfeladatokra bontását, a részfeladatok számának csökkentését egy-egy munkásra vonatkozóan, a szigorú felügyelő- és ellenőrző apparátus alkalmazását, a teljesítménybérezési rendszert, az idő- és mozdulatelemzéseket, valamint a tervezés és a végrehajtás kettéválasztását. Amit azonban kevésbé hangsúlyoz az ide vonatkozó irodalom, az annak a ténynek a jelentősége, hogy a taylorizmus a munkásmozgalom megerősödésének veszélyére való reakcióként jött létre. Ez volt a célja "mentális forradalmának", de ez a gondolat húzódtott végig a különböző jelszavai mögött. Taylor tehát egyfajta kiegyezést jelentett a tőke és a munka között, egyesülést egy magasabb cél, a vállalat (illetve annak fennmaradása) érdekében. *A tudományos vezetés alapjai* című művében egy Schmidt nevű munkás példáját hozza fel, akinek végül is sikerült megsokszorozni a termelékenységét a tudományos módszerek segítségével²⁵. Miközben ösztönözni próbálták a munkást, nem az eljövendő magas bért hangsúlyozták, hanem azt, hogy

---

²⁴ Lenin [1981] 29-30. old.

²⁵ Az ide vonatkozó részt lásd: Taylor [1983] 208-211. old.

"magas értékű embernek" tartja-e magát. Ez egészen világos kifejezése annak, hogy az egyén a vállalat szempontjából "határozódik meg". A fő cél a vállalat (Clarknál a demokrácia), a munkás pedig akkor értékes ember, ha magáévá (belsővé) teszi a vállalat (a demokrácia) értékeit. A klasszikus kapitalizmus korszakában a kapcsolat éppen fordított volt: akkor számított valaki értékesnek a társadalom számára, ha - kissé leegyszerűsítve - sok árut tudott eladni, vagyis sok pénze volt (azaz a pénzből következett az érték)²⁶. Itt ellenkezőleg: ha értékes tud valaki lenni, akkor sok pénze is lehet. Taylor tehát az első lépcső abban a folyamatban, amely során a Clark által megfogalmazott elvek a vállalaton belül valóságossá válnak. A taylori rendszer azonban komoly "szabadsághiánnyal" küzd, amennyiben nem biztosítja a felfelé való mozgást a vállalati hierarchiában. Taylor a munkásait "idomított gorillának" nevezte, és úgy gondolta, hogy nem kell gondolkodniuk. Bár ezt a mozzanatot sem szabad valamifajta végletes barbárság kifejeződéséként értékelnünk, hiszen itt a felesleges gondolkodás kiirtásáról van szó. Magának a fizikai mozgásnak az elgépiesedéséről beszélhetünk inkább, és így az agyat másra lehet használni. A gondolkodás azonban nem irtható ki teljesen, és a vállalkozó számára újabb megoldandó feladatot jelentett, hogy miként lehet a munkás gondolatait integrálni. Ezt egyébként később a Ford-féle vállalat modell oldja meg. A taylori rendszert Lenin fogalmaival úgy jellemezhetnénk, mint amiben élesen elválik egymástól a szovjethatalom és az anyagi munka. A szellemi rokonság egészen közvetlen Leninnel, aki több írásában is foglalkozott a taylori elvekkel, melyek közül néhányat progresszívnek ítélt meg²⁷.

A taylori rendszer továbbfejlesztését **Henry Ford** végezte el. Sok szerző csak úgy emlékezik meg Fordról, mint aki a futószalag bevezetésével, illetve a taylori elvek átvételével csupán magasabb szinten valósította meg a munkások kizsigerezését - a magasabb bérek (a híres ötdolláros napibér) is csak arra voltak jók, hogy a jobb minőségű munkásokat odacsalogassa, majd rövid idő múltán frissebbekre cserélhesse őket. Ford vállalata közvetlenül vette kézbe a szállítást és a forgalmazást, melynek segítségével magasabb béreket és alacsonyabb eladási árakat állapíthatott meg.

---

²⁶ A probléma világos kifejtését lásd A tőke első fejezeteiben.

²⁷ Többek között lásd *Lenin* [1913], [1914] és [1918].

Ezután következhetett a termelés ésszerűsítése az erőszak és a meggyőzés sajátos keverékével - szakszervezetek szétzúzása, magas bérek, szociális juttatások, ideológiai propaganda (a részletekről lásd *Liebfeld* [1973]). Az Egyesült Államokban ekkorra a racionalizálás segítségével eljutottak a munka- és termelési folyamatok olyan szintjére, amely egy új embertípus szükségletét fogalmazta meg. A termelékenység magas szinten való fenntartása a munkás szempontjából a "rendszeres élet" követelményét hozta magával²⁸. Ezt az állam is felismerte, és megpróbálta a saját eszközeivel ösztönözni - gondoljunk csak a szesztilalomra, melynek gyakorlata kétségtelenül álszent motívumokat is tartalmazott, és többek között hozzájárult a maffia kiépüléséhez (ez Al Capone korszaka), de ugyanakkor előrelépést jelentett abban a folyamatban, amely a magánélet-közélet merev szembenállását kívánta meghaladni - többek között a fogyasztás irányításával is. Itt utalhatunk Leninre, aki a szocialista államot termelő és fogyasztási kommunák hálózataként képzelte el, és üdvözölte a fogyasztói szövetkezetek létrejöttét. Mindkét koncepció annak az elképzelésnek a meghaladása, mely szerint a termelésben lehet, hogy közvetlenül kapcsolódunk a társadalomhoz, illetve annak elvárásaihoz, de legalább a fogyasztásban hadd legyünk szabadok.

Már Leninnél is megtalálható a verseny fogalmának felismerése a szocialista verseny formájában (ez volt az alapja a későbbi Sztahanov-mozgalomnak), melynek segítségével lehetővé válik a gyáron belüli felfelé való mozgás. Ford is hasonló elképzelést valósított meg saját vállalatára vonatkozóan. Leninnél ugyanakkor nem tűnt világosnak a gyár és az állam kettéválasztása, sőt egy helyütt éppen azt írja, hogy az államot ugyanúgy kell megszervezni, mint egy gyárat. Hogy szellemileg mennyire nem áll távol egymástól Lenin és Ford, arra álljon itt a következő példa. 1918-ban Henry Ford úgy gondolta, hogy eljött az ideje annak, hogy bekapcsolódjon az Egyesült Államok politikai életébe. Egy újságírói kérdésre pedig a következőképpen válaszolt:

---

²⁸ Antonio Gramsci (lásd később) az *Amerikanizmus és fordizmus* című írásában foglalkozik a kérdéssel, és az alkoholizmus mellett a nemi élet rendszertelenségét említi a legfontosabb veszélyekként. Ahogy ő fogalmaz, az "új indusztrializmus" monogámiát kívánt.

" - Ennek a tisztségnek az elfogadását csak akkor vehetem fontolóra, ha felajánlják nekem. Végső soron nincs is nagy különbség egy állam és egy gyár vezetése között."²⁹

5. Demokrácia a politika szintjén (Gramsci koncepciója)

A magas béreket úgy kell tehát értékelnünk, mint amelyek hozzájárultak a minőségi munkások kiválogatásához és állandósításához. Egyfajta átmeneti állapotot jelentettek, amíg nem állandósultak az új módszerek. Gramsci szerint ekkor az amerikai ipar egy újabb monopóliumot használt ki: a monopolista bérek rendszerét. Később azonban bekövetkezik az, ami minden monopóliumnak a sorsa, a lassú elhalás, így a monopolista profitokkal együtt a monopolista bérek is eltűnnek majd. Szerinte Ford legnagyobb érdeme az volt, hogy kísérletet tett egy "szerves" munkásgárda létrehozására (a *szerves értelmiségi* értelmében), amely a munkásmozgalom életében is új korszakot indított.

Üdvözölte ezeknek a haladó elveknek a vállalaton belüli alkalmazását (*Gramsci* [1970]), de egyben tovább is fejlesztette ezt a koncepciót. Amit megvalósított Ford a gazdasági alrendszeren belül, azt alkalmazta Gramsci a politikai alrendszerre. Persze ezzel egyúttal magasabb szintre is emelte azt, hiszen nála a politika olyan rendszer, amely az egész újratermelési folyamatot képes átfogni (így a gazdaságot is), más szavakkal a politikában a termelési mód egésze jelenik meg. Lukács György terminológiáját használva: a politikában jelenik meg a totalitás (*Lukács* [1971]). Míg Fordnál a *gyár* képviselt egyfajta megkérdőjelezhetetlenséget, addig Gramscinál ez a politika (*az állam*) lett. Ez azonban sokkal termékenyebb gondolat, hiszen az állam léte megkérdőjelezhetetlen ugyan, de annak konkrét intézményrendszere állandóan változik. A cél ennek az intézményrendszernek az állandó fejlesztése lesz. A gyár, a vállalat nem lehet a lukácsi értelemben vett totalitás, hiszen azok a kapitalizmus egy adott korszakának felelnek meg (igaz, a fordizmus bizonyos szempontból a "gyárkorszak" csúcsa).

---

²⁹ *Liebfeld* [1973] 140. old.

Egy későbbi munkájában, *Az új fejedelemben* (Gramsci [1977]) a központi fogalom a *párt* lett, amely a nemzetfogalom helyét vette át, és végső célként az értelmiségivé válást jelölte meg. Clark számára az "egységes nemzet" volt a megoldás a monopóliumokból származó veszélyek orvoslására. A párt a nemzetnél sokkal tudatosabban fejezte ki lényegében ugyanazt a tartalmat. Gramsci ezzel a politika szintjére emelte a problémát:

"[...] amikor a párt haladó, "demokratikusan" működik (a demokratikus centralizmus értelmében), amikor a párt retrográd, bürokratikusan működik (a bürokratikus centralizmus értelmében)."³⁰

Párt - politika - állam. Ezek a fogalmak Gramscinál többé-kevésbé ugyanazt a tartalmat kívánták kifejezni. Talán sikerül világosabbá tenni elgondolását egy újabb fogalom beemelésével: ez pedig a *szerves értelmiségi* (Gramsci [1970]). A *Filozófiai írásokban* arról írt, hogy minden társadalmi csoport születésekor egyúttal "világra jön" egy értelmiségi réteg is, "amely a csoportot homogeneitással ruházza fel és tudatára ébreszti saját funkciójának, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai téren is." Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy egy adott társadalmon belül kit tekintünk értelmiséginek. Alapvető hibának tartotta, hogy az értelmiségi kritériumait az adott csoport tevékenységében keresték és nem a társadalmi viszonyok rendszerében. Az értelmiségi - nem-értelmiségi megkülönböztetés így inkább a közvetlen társadalmi funkcióra utal, és azt jelzi, hogy a szellemi vagy a fizikai tevékenység a hangsúlyosabb.

"Ez azt jelenti, hogy ha beszélhetünk is értelmiségiségről, nem beszélhetünk nem-értelmiségről, mert ilyen nincs."³¹

---

³⁰ Gramsci [1977] 51. old.

³¹ Gramsci [1970] 276. old.

MŰHELY

A szerves értelmiségi fontos jellemzője, hogy benne egyesül elmélet és gyakorlat. Ezért lesz Gramsci "alapegyenlete" a következő:

szakember + politikus = szerves értelmiségi.

Bizonyos értelemben az értelmiségiek az uralkodó csoport "megbízottait" jelentik, akiknek biztosítaniuk kell a hegemonia (a hatalomgyakorlóknak az egész társadalomra gyakorolt hatása), illetve közvetlenül a kormány működését, az erőszak és a meggyőzés sajátos keverékének alkalmazásával. Ezzel egyúttal maga az értelmiség is struktúrállódik, és kialakul egyfajta belső munkamegosztás.

Irodalomjegyzék

- Andor László [1996]: *Amerikai politika a XX. Században*. Kézirat. Budapest.
- Baran, Paul A. - Sweezy, Paul M. [1970]: *Monopoly Capital*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Futószalag és kultúra. [1972]: *Esszék a mai amerikai kultúrális életről*. szerk.: Bart István és Hernádi Miklós. Gondolat, Budapest.
- Gazdaság és üzlet I-II*. [1994]: AKG Kiadó, Budapest.
- Gramsci, Antonio [1977]: *Az új fejedelem*. Magyar Helikon, Budapest.
- Gramsci, Antonio [1970]: *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Johansson, Alf [1986]: *"The labour movement and the emrgence of Taylorism."* Economic and Industrial Democracy. 1986. Vol. 7. No. 4. November.
- Lenin, V. I. [1969]: *"A verejtékeztetés tudományos rendszere."* Lenin Összes Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lenin, V. I. [1970]: *"A Taylor-rendszer - az ember leigázása a gép által."* Lenin Összes Művei. 24. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lenin, V. I. [1973]: *A szovjethatalom soron levő feladatai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lenin, V. I. [1981]: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Liebfeld, Alfred [1973]: *Henry Ford, az "isten"*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lukács György [1971]: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Mahon, Rianne [1987]: *"From Fordism to?: New Technology, labour markets and unions."* Economic and Industrial Democracy. 1987. Vol. 8. No. 1. February.
- Marx, Karl [1967]: *A tőke. I. kötet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Marx, Karl [1978]: *A filozófia nyomorúsága*. Magyar Helikon, Budapest.
- Ripp Géza [1989]: *A tőkés gazdaság a történelemben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schnitzer, Martin C. [1990]: *Contemporary Government and Business Relations*. Fourth Edition, Houghton Mifflin Company, Boston.

MŰHELY

Stigler, George J. [1989]: *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Taylor, Frederick Winslow [1983]: *Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Vissi Ferenc [1995]: *Stratégiai szövetségek, globális oligopóliumok.* Közgazdasági Szemle, XLII. évf., 1995. 11. sz.